

**Assurances to Prevent Violation of Citizenship Rights of Defendant on
Probation based on Imam Khomeini's Views**

Ebrahim Yaghouti¹
Shiva Azizan²

Abstract

Criminal procedure comprises of various stages, one of which is putting the defendant on probation. By virtue of statute laws, the defendant on probation shall enjoy certain rights including rights for the duration of the term of probation, the right to exercise his rights, right to inform his relatives, right to enjoy medical examination, right to select an attorney, and the right to arraign. Violation of each one of these rights may result in enforcing criminal, civil and disciplinary sanctions per occasion. This paper is about determining citizenship rights of the defendant on probation and sanctions against violating those rights based on Imam Khomeini's views. The methodology of this paper is descriptive-analytical in type. Findings of the paper suggest that many works by Imam Khomeini contain various rules on grounds and dimensions of the nation's rights. Imam Khomeini has presented imperative and positive rules on some citizenship rights of the defendants on probation such as the right to select an attorney in particular, and other citizenship rights at this stage of adjudication in general.

Keywords: citizenship rights, defendant, on probation, Imam Khomeini, sanction

1. Associate Professor, Department of Jurisprudence and Principles of Islamic Law, Faculty of Literature and Humanities, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, (corresponding author) E-mail: yaghouti2010@yahoo.com

2. PhD Student in Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran; E-mail: matin.azizan@yahoo.com

ضمانت اجراهای نقض حقوق شهروندی متهم؛ در مرحله تحت نظر با تکیه بر دیدگاه‌های امام خمینی (س)

ابراهیم یاقوتی^۱

شیوا عزیزان^۲

چکیده: دادرسی کیفری مشتمل بر مراحل مختلفی است که یکی از این مراحل مرحله تحت نظر است. مطابق قوانین موضوعه، در مرحله تحت نظر، متهم از حقوقی مانند حق محدودیت مدت تحت نظر، حق اطلاع از حقوق خود، حق اطلاع به بستگان، حق معاینه پزشک، حق انتخاب وکیل و حق تفهیم اتهام برخوردار است و نقض هر یک از حقوق مذکور می‌تواند موجب جریان ضمانت اجرای کیفری، مدنی و انتظامی یا انضباطی حسب مورد گردد. در این مقاله، تعیین مصادیق حقوق شهروندی متهم در مرحله تحت نظر و ضمانت اجراهای نقض آن بر اساس نظریات امام خمینی مورد نظر است. روش تحقیق در این مقاله توصیفی-تحلیلی است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که آثار مختلف امام خمینی حاوی احکام متعددی درباره زمینه‌ها و ابعاد حقوق ملت است. امام خمینی حکم تکلیفی و وضعی برخی از حقوق شهروندی در مرحله تحت نظر، مانند حق انتخاب وکیل را به‌طور خاص مقرر کرده و سایر حقوق شهروندی در این مرحله از دادرسی را به‌طور عام مورد حکم قرار داده‌اند.

کلیدواژه‌ها: حقوق شهروندی، متهم، تحت نظر، امام خمینی، ضمانت اجرا.

۱. دانشیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)
E-mail: yaghouti2010@yahoo.com

۲. دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
E-mail: matin.azizan@yahoo.com

مقدمه

فرآیند دادرسی کیفری از مرحله کشف جرم آغاز شده و با اجرای حکم پایان می‌پذیرد. یکی از مراحل حائز اهمیت در این فرآیند، مرحله تحت نظر است. در این مرحله متهم را مقام قضایی یا ضابطان قضایی تحت نظر قرار می‌دهند. به این معنا که آزادی وی محدود شده و در آن هنگام می‌بایست تحت نظارت مقام قضایی یا ضابطان قضایی باشد. با وجود این باید عنایت داشت که به منظور رعایت حق آزادی شهروندان می‌بایست مدت تحت نظر، محدود باشد. اهمیت حق آزادی شهروندان به حدی است که امام خمینی در این خصوص در فرمان هشت ماده‌ای نوشته‌اند: «هیچ کس حق ندارد کسی را بدون حکم قاضی که از روی موازین شرعیه باید باشد توقیف کند یا احضار نماید، هر چند مدت توقیف کم باشد. توقیف یا احضار به عنف، جرم است و موجب تعزیر شرعی است» (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۱۷: ۱۴۰).

در قانون آیین دادرسی کیفری، اختیار تحت نظر قرار دادن متهم برای مقام قضایی و ضابطان قضایی در نظر گرفته شده است که با استفاده از آن می‌توانند به منظور تکمیل تحقیقات و جلوگیری از فرار متهم، مشارالیه را تحت نظر قرار دهند. اگرچه در عمل قاعدتاً تحت نظر قرار گرفتن متهم را ضابطان قضایی انجام می‌دهند، لیکن ممکن است متهم را مقام قضایی نیز تحت نظر قرار دهد. سؤال اصلی این مقاله این است که مصادیق حقوق شهروندی متهم در مرحله تحت نظر بر اساس دیدگاه امام خمینی و قوانین موضوعه چیست و ضمانت اجراهای نقض آن کدامند؟ فرضیه این مقاله این است که متهم در مرحله تحت نظر بر اساس نظریات امام خمینی و قوانین موضوعه، حقوقی از جمله حق محدودیت مدت تحت نظر، حق اطلاع از حقوق خود، حق اطلاع به بستگان، حق معاینه پزشک، حق انتخاب وکیل و حق تفهیم اتهام را دارد و نقض هر یک از این حقوق حسب مورد واجد ضمانت اجرای کیفری، مدنی و انتظامی یا انضباطی است.

۱. مفاهیم

۱-۱. حقوق شهروندی

۱-۱-۱. معنای شهروندی

در برخی از فرهنگ‌های لغت واژه "citizen" به معنای بومی، شهری، تابع، رعیت و شخصی و واژه "citizenship" به معنای تابعیت و بومی بودن آمده است (حییم ۱۳۸۴: ۱۱۷).

در منابعی دیگر واژه "citizen" در معنای پذیرفتن قوانین یک کشور خاص^۱ و یا زندگی کردن در شهری^۲ و واژه "citizenship" به معنای موقعیت شهروندی در کشوری خاص^۳ آمده است (Wehmeier 1993:108).

شهروند از شهر ریشه می‌گیرد و "city" از واژه لاتین لوتیاس مشتق شده است. لوتیاس تقریباً معادل واژه پلیس در زبان و فرهنگ یونانی است؛ بنابراین، شهر تنها مجتمعی از ساکنین یک منطقه معین نیست بلکه مفهوم واحد سیاسی مستقلی را افاده می‌کند (موسوی بجنوردی و مهریزی ۱۳۹۱: ۳).

در مورد مفهوم شهروند گفته شده: «شهروند مرکب از دو کلمه (شهر) به معنای جامعه انسانی و (وند) به معنای عضو وابسته به این جامعه است. مسلم اینکه، به صرف جمع شدن افراد در مکانی خاص و تشکیل اجتماع انسانی، شهر و به تبع آن شهروند به وجود نمی‌آید. به عبارت دیگر، اجتماع انسانی شرط لازم شهروندی محسوب می‌شود، ولی شرط کافی نیست. افراد زمانی لقب شهروند به خود می‌گیرند که حقوق و تکالیف خود را بشناسند و به آن عمل کنند» (عباسی آبخواره و همکار ۱۳۹۴: ۱۸).

در اصطلاح حقوقی، شهروند به کسی اطلاق می‌شود که تحت حمایت حکومت بوده و قوانین و مقررات آن را به رسمیت بشناسد و جزء جامعه‌ای محسوب گردد که دولت تمام امتیازات و حقوق آن جامعه را به تمام معنی قبول داشته باشد و در واقع دولت بخشی از آن جامعه به حساب آید (شادمانی ۱۳۹۳: ۱۱).

تعریف جایگاه شهروندی در روند اعطای مناسبات و امتیازات حقوقی و مدنی به مثابه مفهومی هویت‌بخش با کارکردهای بی‌بدیلش در ساختارهای اجتماعی و انضباطی مفهومی متناسب به آن تعریفی همانند دوری از انزوای اجتماعی و پرهیز از ایجاد هرگونه تنش یا رفتار غیرانسانی بوده و در حقیقت متضمن نوعی نگرش خردگرایانه توأم با احترام به آن، از جمله انسان مورد هدف است که تحقق این موضوع بستر مفهومی و سایر بسترهای اعمال و تحقق

1. a person who is legally accepted as a member of a particular country
2. a person who lives in a town or city
3. the state of being a citizen of a particular country

خود را در ترتیبات اجتماعی و سیاسی خاص دنبال می‌کند (شریفی طراز کوهی ۱۳۹۲: ۱۵۲).

۲-۱-۱. معنای حقوق شهروندی

در تعریف حقوق شهروندی می‌توان گفت: حقوق شهروندی در واقع مجموعه حقوقی که افراد به اعتبار موقعیت شهروندی خود دارا می‌باشند و نیز مجموعه قواعدی که بر موقعیت آنان در جامعه حکومت می‌کند گفته می‌شود؛ بنابراین تعریف «حقوق شهروندی» یک مفهوم نسبتاً وسیعی است که شامل حقوق مدنی و سیاسی، اقتصادی و اجتماعی و فردی است که چگونگی روابط مردم و دولت و مؤسسات شهری و حقوق و تکالیف آنان در برابر یکدیگر را تنظیم می‌کند که منشعب از حقوق اساسی در چه‌ارچوب قانون اساسی کشور است و به‌منظور رعایت و حفظ حقوق افراد و انسان‌ها در بخش کلان جامعه است (قاضی ۱۳۸۸: ۷).

به‌عبارت‌دیگر حقوق شهروندی، حقوقی است برای اتباع کشور در رابطه با مؤسسات عمومی، مانند حقوق سیاسی، حق استخدام، حق انتخاب شدن و انتخاب کردن، حق گواهی دادن در مرجع رسمی، حق مورد تصدیق و پذیرش نهادهای مرتبط از جمله نهاد قانون‌گذاری و نهادهای حمایتی واقع‌شدن که به عبارتی هویت بخشی تلقی می‌شود که نوعی اندیشه متعالی در راستای ساختار سازی اصالت و ارزش انسانی است و نگرشی هوشمندانه به خلقت، معیشت و آزادی افراد نیز می‌باشد.

بنابراین واژه مذکور اعم از حقوق سیاسی است (عباسی آبخواره و همکار ۱۳۹۴: ۲۴). درنهایت می‌توان اذعان داشت که حقوق شهروندی، حقوق انسان، به دلیل زندگی در اجتماع معین است که با توجه به شرایط زمانی و مکانی می‌تواند متفاوت باشد (پروین ۱۳۹۲: ۱۹۷).

به نظر می‌رسد در یک تعریف ساده از حقوق شهروندی می‌توان گفت: حقوق شهروندی به معنای به رسمیت شناختن اتباع یک جامعه است و عدم شناسایی این حقوق، در غیر از موارد قانونی، سبب ایجاد مسئولیت خواهد بود.

امام خمینی که به‌عنوان رهبر مذهبی-سیاسی مدت هشت سال زعامت کشور اسلامی ایران را به عهده داشتند نظرات جامعی پیرامون حقوق مشتق از وضعیت شهروندی دارند.

ایشان حاکم اسلامی را خادم ملت و وی را مکلف به برپایی عدالت در جامعه می‌دانند (موسوی و مهریزی ۱۳۹۲: ۲).

از دیدگاه امام خمینی رعایت حقوق شهروندی شرط تحقق یک اجتماع مترقی است و در حقیقت حقوق شهروندی را یک موهبت الهی دانسته که هیچ مقامی حق سلب آن را ندارد و تفاوت‌های بشری نمی‌تواند در کمیت و کیفیت آن اثرگذار باشد. در حقیقت شاکله دیدگاه امام خمینی در خصوص حقوق بشر آن است که اگر اسلام ناب در جامعه پیاده شود، دغدغه‌ای در قالب حقوق شهروندی از قبیل آزادی، آزادی اندیشه، آزادی بیان، حق تعیین سرنوشت وجود نخواهد داشت (شادمانی ۱۳۹۴: ۲۱).

۲-۱. مرحله تحت نظر

دادرسی کیفری مشتمل بر چندین مرحله به مفهوم اعم هست که این مراحل عبارتند از مرحله کشف جرم، تعقیب متهم، تحقیقات مقدماتی، تحت نظر، دادرسی و اجرای حکم. صرف نظر از حقوق عامی که مشتکی عنه در تمام فرآیند دادرسی کیفری دارد، مشارالیه در هر یک از مراحل یادشده از حقوقی برخوردار است که مختص به همان مرحله است. لذا منظور از حقوق شهروندی متهم در مرحله تحت نظر صرفاً حقوقی است که مختص آن مرحله است.

در مورد مفهوم مرحله تحت نظر می‌توان گفت که آزادی شخصی یکی از مهم‌ترین حقوقی است که برای انسان به رسمیت شناخته شده و در اسناد بین‌المللی حقوق بشر هم دولت‌ها موظف به پاسداری از آن شده‌اند؛ بنابراین سلب آزادی از افراد می‌بایست تنها در موارد خاص و به موجب قانون و به دستور مراجع قضایی و به حکم ضرورتی گریزناپذیر صورت گیرد. یکی از تأسیساتی که نتیجه آن سلب آزادی از متهم است، نگهداری تحت نظر است که بعضاً بازداشت پلیسی نیز خوانده می‌شود (اردبیلی ۱۳۸۳: ۲۰۷) به عبارت دیگر تحت نظر مرحله‌ای است که مظنون در بازداشت نیروهای پلیس به سر می‌برد. تحت نظر، اختیار، نه حقی است که به ضابطان دادگستری اجازه می‌دهد تا در شرایطی خاص افراد مظنون به ارتکاب جرم را برای مدتی که امروزه در بسیاری از کشورها به لحاظ شدت مجازات جرم یا نوع جرم ارتكابی تعیین می‌شود، به لحاظ حصول نتایج مورد نظر قانون‌گذار در اماکن پلیس نگهداری کنند (آشوری و سپهری ۱۳۹۲: ۴).

تحت نظر یکی از نهادهای قانونی است که همچون بازداشت موقت و حبس منتهی به سلب حق آزادی رفت و آمد فرد شده و آزادی وی را هرچند برای ساعاتی محدود، خدشه‌دار می‌نماید. با شروع دوره تحت نظر، متهم در مقابل جامعه و نمایندگان آن، یعنی ضابطین دادگستری قرار می‌گیرد و مسلماً قدرت و امکانات جامعه بر متهم می‌چربد و توازن بین این دو برقرار نیست. در این میان آنچه ضروری می‌نماید اعطای حقوقی به متهم تحت نظر قرار گرفته شده است که با استمداد از آنان تعادلی هرچند نسبی میان دو کفه ترازو برقرار شود. چنین حقوقی مسلماً در راستای تضمین یک دادرسی منصفانه و نیز در راستای پیشگیری از نقض حقوق انسانی متهم به جرم در قوانین آیین دادرسی کیفری کشورهای مختلف و از جمله قانون کشور ما گنجانده شده‌اند (حیدری ۱۳۹۴: ۲۹-۲۸).

اداره حقوقی قوه قضاییه در نظریه مشورتی ۱۳۶۷/۵/۸-۷/۱۹۷۶ اظهار نظر نموده که زندان و بازداشتی به عنوان تحت نظر بودن در قانون پیش‌بینی نشده تا بحث از شمول مقررات مربوط به زندان‌ها در مورد آن مطرح شود. قانون‌گذار به منظور حفظ حقوق و آزادی‌های فردی مأمورین انتظامی را مکلف کرده است در مورد مظنون به ارتکاب جرم نهایت سرعت را در تکمیل و ارسال پرونده به مرجع قضایی به کار برده به طوری که متهم بیش از بیست و چهار ساعت بدون تأمین قضایی نماند. چون در فاصله تکمیل پرونده و اخذ تأمین قضایی مظنون به ارتکاب جرم زندانی نیست و در عین حال به منظور جلوگیری از فرار احتمالی باید در دسترس مأمورین باشد اصطلاح تحت نظر بودن به کار رفته، یعنی تا اعزام به مرجع قضایی زیر دید مأمورین قرار گیرد بدیهی است چون در این مدت شخص توقیف و زندانی نیست، مقررات مربوط به زندان و زندان‌ها قابل اعمال نیست. لذا باید در نظر داشت که تحت نظر قرار گرفتن متهم به معنای بازداشت وی نیست و ماهیتاً جدای از آن است.

تحت نظر، اختیاری است که به موجب قانون به ضابطین دادگستری اعطاشده تا در صورتی که نیاز باشد در جرائم مشهود متهم را برای تکمیل تحقیقات و با اطلاع مقام قضایی برای مدت محدود در نزد خود نگه‌دارند. این اختیار که مستند به ماده ۴۶ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ است، در قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب مصوب ۱۳۷۸ نیز در ماده ۲۴ پیش‌بینی شده بود (حیدری ۱۳۹۴: ۳۱).

۲. مصادیق حقوق شهروندی متهم در مرحله تحت نظر و ضمانت اجرای آن‌ها

۲-۱. محدودیت مدت تحت نظر و ضمانت اجرای آن

۲-۱-۱. محدودیت مدت تحت نظر

حق آزادی یکی از حقوق بنیادین شهروندان است که در مورد آن تردیدی وجود ندارد. اهمیت حق آزادی به حدی است که امام در مورد یک روز حبس گفته‌اند:

یک روز حبس اگر کسی را حبس بکنند، برخلاف نظام اسلام است. موارد خاصی دارد. گاهی حبس می‌شود. این طور نیست که هر کس را بردند از اول، مثل این حکومت‌هایی که الآن روی کار هستند، هر کس را که گرفتند، اول یک مدتی کتکش بزنند و مدت‌هایی کتک بزنند و حبس بکنند و زجر بکنند و این‌ها بعدها هم که تفتیش کردند فهمیدند که اشتباه کردند، آن وقت بگویند ما «اشتباه» کردیم! (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۵: ۳۰).

لذا نظر به اینکه تحت نظر قرار دادن متهم سبب سلب حق آزادی وی می‌گردد، باید مستند به قانون و با رعایت مقررات و تحت نظارت مقام قضایی باشد. از طرفی مدت آن نباید از میزان مقرر در قانون تجاوز نماید. باید در نظر داشت که تحت نظر قرار دادن متهم خلاف اصل براءت است و بر همین اساس است که نوع نگارش ماده ۴۶ قانون آیین دادرسی کیفری به این صورت درآمده است: «... اما نمی‌توانند متهم را تحت نظر نگه‌دارند. چنانچه در جرائم مشهود، نگهداری متهم برای تکمیل تحقیقات ضروری باشد، ضابطان باید موضوع اتهام و ادله آن را بلافاصله و به‌طور کتبی به متهم ابلاغ و تفهیم کنند و مراتب را فوری برای اتخاذ تصمیم قانونی به اطلاع دادستان برسانند...».

بر همین اساس، اداره حقوقی قوه قضاییه در نظریه مشورتی شماره ۷/۹۴/۹۵۵ مورخ ۱۳۹۴/۰۴/۲۱ اعلام داشته: منظور از عبارت «چنانچه در جرائم مشهود، نگهداری متهم برای تکمیل تحقیقات ضروری باشد» در قسمت دوم ماده ۴۶ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲، ناظر بر شرایط مقرر در قسمت اخیر ماده ۴۴ این قانون، در واقع تأکیدی بر لزوم رعایت اصل براءت مندرج در ماده ۴ قانون فوق‌الذکر است که طی آن اقدامات محدودکننده و سالب آزادی می‌باید به‌موجب حکم قانون و با رعایت مقررات و تحت نظارت مقام قضایی صورت پذیرد؛ بنابراین، بازداشت متهم در جرائم مشهود از سوی

ضابطان، مشروط به احراز وجود قرائن و امارات قوی برای ضابطان ذی ربط بر ارتکاب جرم متهم است و لکن در صورت بازداشت متهم، ضابطان مکلف هستند بلافاصله موضوع اتهام و ادله آن را به طور کتبی به شخص بازداشت شده (متهم) ابلاغ و تفهیم و مراتب را بدون فوت وقت برای اتخاذ تصمیم قانونی به اطلاع دادستان برسانند. در نتیجه صرف وقوع جرم مشهود، مجوز بازداشت افراد برای ضابطان نبوده بلکه می باید قرائن و امارات قوی بر ارتکاب جرم از سوی متهم نیز وجود داشته باشد. همچنین نگهداری متهم بازداشتی در این جرائم، در صورتی موجه است که برای تکمیل تحقیقات، ضرورت داشته باشد و الا اصل بر این است که متهم بازداشتی بلافاصله نزد مرجع قضایی اعزام و معرفی گردد. در حقوق ایران، مدت تحت نظر حداکثر ۲۴ ساعت است و قابل تمدید نیست. وانگهی اختیار تحت نظر قرار دادن برای ضابطان به صراحت پیش بینی نشده است بلکه از مجموع مواد ۴۶، ۴۷ و ۱۸۹ ق.آ.د.ک. می توان فهمید که ضابطان چنین اختیاری دارند.

۲-۱-۲. ضمانت اجرای نقض محدودیت مدت تحت نظر

امام خمینی در خصوص تضمین حق آزادی نوشته اند: «در باره زندانیان عنایت خاص داشته باشند که نه از مستحق حدود و تعزیرات شرعیه از مجازات الهیه بدون مجوز شرعیه صرف نظر کنند و نه خدای نخواستہ غیر مستحق مظلوم واقع شود. نه ساده اندیشی کنند که منحرفین و مفسدین رهاشده و به فساد خود ادامه دهند و نه کسانی که چنین نیستند حتی یک روز دربند باشند» (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۱۹: ۱۵۶).

چنانچه ضابطان قضایی بیش از مدت بیست و چهار ساعت مقرر در قانون، متهم را تحت نظر قرار دهند، دو نوع ضمانت اجرا در خصوص آن‌ها در قوانین پیش بینی شده است.

الف) ضمانت اجرای کیفری

همان طور که گفته شد بنا به فرمان امام توقیف بدون وجود شرایط قانونی موجب تعزیر است. مطابق ماده ۵۸۳ قانون مجازات اسلامی: «هر کس از مقامات یا مأمورین دولتی یا نیروهای مسلح یا غیر آن‌ها بدون حکمی از مقامات صلاحیت دار در غیر مواردی که در قانون جلب یا توقیف اشخاص را تجویز نموده، شخصی را توقیف یا حبس کند یا عنفا در

محلّی مخفی نماید به یک تا سه سال حبس یا جزای نقدی از شش تا هجده میلیون ریال محکوم خواهد شد».

همچنین در بند پنجم قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی در همین خصوص مقرر گردیده است: «اصل منع دستگیری و بازداشت افراد ایجاب می‌نماید که در موارد ضروری نیز به حکم و ترتیبی باشد که در قانون معین گردیده است و ظرف مهلت مقرر پرونده به مراجع صالح قضایی ارسال شود و خانواده دستگیرشدگان در جریان قرار گیرند». لذا همان‌طور که در صدر قانون مذکور مقرر گردیده است: «از تاریخ تصویب این قانون، کلیه محاکم عمومی، انقلاب و نظامی دادسراها و ضابطان قوه قضائیه مکلفند در انجام وظایف قانونی خویش موارد ذیل را به دقت رعایت و اجرا کنند. متخلفین به مجازات مندرج در قوانین موضوعه محکوم خواهند شد» در موارد نقض و عدم رعایت مدت بیست و چهار ساعته تحت نظر موضوع مشمول ماده ۵۸۳ قانون مجازات اسلامی خواهد بود.

(ب) ضمانت اجرای مدنی

مطابق ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی: «هر کس بدون مجوز قانونی عمداً یا در نتیجه بی‌احتیاطی به جان یا سلامتی یا مال یا آزادی یا حیثیت یا شهرت تجارّتی یا به هر حق دیگر که به موجب قانون برای افراد ایجاد گردیده لطمه‌ای وارد نماید که موجب ضرر مادی یا معنوی دیگری شود مسئول جبران خسارت ناشی از عمل خود است.» لذا شخصی که بیش از مدت بیست و چهار ساعت تحت نظر قرار گیرد می‌تواند از باب مسئولیت مدنی خسارات وارده را مطالبه نماید.

علاوه بر این در ماده ۷ قانون آیین دادرسی کیفری مقرر گردیده است که در صورت نقض حقوق شهروندی مقرر در قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی، متخلف (علاوه بر جبران خسارت وارده) به مجازات مقرر در قانون محکوم خواهد شد. امام خمینی در این خصوص می‌گوید:

اگر کسی را بترسانند، پس او فرار کند و خودش را از بلندی پرتاب کند یا به چاهی بیندازد و بمیرد پس اگر عقل و اختیارش به واسطه ترساندن او زایل

شده باشد، ظاهر آن است که شخص ترساننده ضامن است وگرنه ضمانی نیست؛ و اگر در حال فرارش درنده‌ای با او مصادف شود و او را بکشد، ضمانی نیست (امام خمینی ۱۳۹۲ ج ۲: ۵۹۸).

۲-۲. حق اطلاع شخص تحت نظر از حقوق خود و ضمانت اجرای نقض آن

۲-۲-۱. حق اطلاع شخص تحت نظر از حقوق خود

در بند سوم از فرمان هشت ماده‌ای امام خمینی مقرر گردیده است:

آقایان قضات واجد شرایط اسلامی، چه در دادگستری و چه در دادگاه‌های انقلاب باید با استقلال و قدرت بدون ملاحظه از مقامی احکام اسلام را صادر کنند و در سراسر کشور بدون مسامحه و تعویق به کار پراهمیت خود ادامه دهند؛ و مأمورین ابلاغ و اجرا و دیگر مربوطین به این امر باید از احکام آنان تبعیت نمایند تا ملت از صحت قضا و ابلاغ و اجرا و احضار، احساس آرامش قضایی نمایند و احساس کنند که در سایه احکام عدل اسلامی جان و مال و حیثیت آنان در امان است (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۱۷: ۱۴۰).

لذا مطابق نظر امام ایجاد «آرامش قضایی» یکی از ملزومات فرآیند دادرسی است. بر این اساس حق اطلاع متهم از حقوق خود که منجر به این امر می‌گردد، می‌بایست به نحو مطلوب به منته بر روز و ظهور برسد.

بر همین مبنا ماده ۵۲ ق.آ.د.ک. مقرر می‌دارد: «هرگاه متهم تحت نظر قرار گرفت، ضابطان دادگستری مکلفند حقوق مندرج در این قانون در مورد شخص تحت نظر را به متهم تفهیم و به صورت مکتوب در اختیار وی قرار دهند و رسید دریافت و ضمیمه پرونده کنند».

۲-۲-۲. ضمانت اجرای نقض حق اطلاع شخص تحت نظر از حقوق خود

الف) ضمانت اجرای کیفری

مطابق با بند ۳ قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی: «محاکم و دادرها مکلفند حق دفاع متهمان و مشتکی عنهم را رعایت کرده و فرصت استفاده از وکیل و کارشناس را برای آنان فراهم آورند.» در واقع اطلاع شخص تحت نظر از حقوق

خود مقدمه رعایت حقوق دفاعی مشارالیه است.

وانگهی برابر با ماده ۷ قانون آیین دادرسی کیفری: «در تمام مراحل دادرسی کیفری، رعایت حقوق شهروندی مقرر در «قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی مصوب ۱۳۸۳/۲/۱۵» از سوی تمام مقامات قضائی، ضابطان دادگستری و سایر اشخاصی که در فرآیند دادرسی مداخله دارند، الزامی است. متخلفان علاوه بر جبران خسارات وارده، به مجازات مقرر در ماده ۵۷۰ قانون مجازات اسلامی (تعزیرات و مجازات بازدارنده) مصوب ۱۳۷۵/۴/۴ محکوم می‌شوند، مگر آنکه در سایر قوانین مجازات شدیدتری مقرر شده باشد.»

بر این اساس، نقض حق اطلاع متهم از حقوق خود، واجد ضمانت اجرای کیفری بر مبنای ماده ۵۷۰ قانون مجازات اسلامی خواهد شد.

(ب) ضمانت اجرای مدنی

همان‌طور که ملاحظه گردید، در ماده ۷ قانون آیین دادرسی کیفری عبارت «جبران خسارت وارده» مفید این معناست که عدم اطلاع حقوق شخص تحت نظر به وی می‌تواند منجر به ایجاد مسئولیت مدنی برای شخص متخلف گردد.

(ج) ضمانت اجرای انضباطی

طبق ماده ۶۳ قانون آیین دادرسی کیفری: «تخلف از مقررات مواد ... ۵۲ ... این قانون توسط ضابطان، موجب محکومیت به سه ماه تا یک سال انفصال از خدمات دولتی است.» بنابراین چنانچه ضابطان قضایی طبق شرایط مقرر در ماده ۵۲ قانون آیین دادرسی کیفری، حقوق شخص تحت نظر را به اطلاع وی نرسانند، علاوه بر ضمانت اجرای کیفری و مدنی، به سه ماه تا یک سال انفصال از خدمات قضایی محکوم خواهند شد.

۳-۲. حق اطلاع به بستگان و ضمانت اجرای نقض آن

۳-۲-۱. حق اطلاع به بستگان

یکی از عوامل توسعه سیستم عدالت کیفری در عصر حاضر، مفاهیم و معیارهای حقوق

شهروندی است. این مفاهیم و معیارها که در اسناد بین‌المللی و منطقه‌ای شناسایی شده و مورد حمایت قرار گرفته‌اند، به‌ویژه بر قوانین و مقررات ملی مربوط به آئین دادرسی کیفری تأثیر آشکار داشته‌اند. بارزترین این تأثیر، حقوق شهروندی یا تضمین‌های حقوقی متهم در برابر مراجع انتظامی و قضایی است (غلامی رزینی و غلامی ۱۳۹۰: ۱۰۲) نمی‌توان گفت که متهم، چون در مظان اتهام است، از حقوق ابتدایی و بنیادین محروم باشد؛ اساساً فلسفه حقوق شهروندی، حمایت از کلیه شهروندان، بدون توجه به موقعیت و وضعیت ایشان، است.

یکی از حقوق شخص تحت نظر در این مرحله حق اطلاع به بستگان است. در قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور کیفری این امر مسکوت بود، اما در ق.آ.د.ک. این حق مورد تأکید قرار گرفته است.

همچنین در بند ۵ قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی حق اطلاع به خانواده دستگیرشدگان پیش‌بینی شده است که ماده ۵۰ ق.آ.د.ک. با افزودن لفظ عام «آشنایان» دایره شمول (خانواده) را توسعه داده است.

در ذیل بند سوم از فرمان هشت ماده‌ای امام خمینی آمده است: «... احدی حق ندارد با مردم رفتار غیر اسلامی داشته باشد» (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۱۷: ۱۴۰). این عبارت مثبت لزوم رعایت کرامت انسانی و حفظ حقوق شهروندی است که بر پایه عموم و اطلاق آن لزوم اطلاع به بستگان شخص تحت نظر استنباط می‌گردد.

۲-۳-۲. ضمانت اجرای نقض حق اطلاع به بستگان

الف) ضمانت اجرای کیفری

مطابق با بند ۵ قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی و مستفاد از ماده ۷ قانون آیین دادرسی کیفری در صورت عدم رعایت حقوق شهروندی مقرر در قانون مذکور، موضوع مشمول ماده ۵۷۰ قانون مجازات اسلامی خواهد بود؛ بنابراین به ضرورت تفسیر مربوطه جایگاه متعالی قانون و احترام به آزادی‌های مشروع مؤکداً قابل بررسی و دقت نظر است.

(ب) ضمانت اجرای مدنی

مطابق ماده ۷ قانون آیین دادرسی کیفری، در صورت عدم رعایت حقوق شهروندی مقرر در قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی، متخلف، ملزم به جبران خسارت وارده خواهد بود.

۴-۲. حق معاینه پزشکی و ضمانت اجرای نقض آن

۴-۲-۱. حق معاینه پزشکی

مطابق قاعده احترام، انسان‌ها از جهت احترام و عدم احترام و چگونگی آن دودسته‌اند: برخی دارای احترام ذاتی و بالاصاله هستند و آن مسلمان مؤمن است و برخی انسان‌ها دارای احترام عرضی هستند و آن شامل برخی از کافران می‌شود که در سایه عقد ذمه یا امان یا هدنه (آتش‌بس) برای آن‌ها ثابت می‌شود. در انسان‌های محترم چهار چیز دارای احترام است: جان، عرض (آبرو و ناموس)، مال، عمل (شعبی شاهرودی ۱۳۸۲: ۲۷).

امام در بند سوم فرمان هشت ماده‌ای بر آرامش قضایی و در امان بودن جان ملت تأکید کرده‌اند؛ که این امر مؤید لزوم حفظ سلامتی و جان شهروندان است که به قیاس منصوص العله حفظ سلامتی و جان متهمین نیز استنباط می‌گردد.

بر همین اساس، ماده ۵۱ قانون آیین دادرسی کیفری مقرر می‌دارد: «بنا به درخواست شخص تحت نظر یا یکی از بستگان نزدیک وی، یکی از پزشکان به تعیین دادستان از شخص تحت نظر معاینه به عمل می‌آورد. گواهی پزشک در پرونده ثبت و ضبط می‌شود.»

۴-۲-۲. ضمانت اجرای نقض حق معاینه پزشک

عدم رعایت حق معاینه به وسیله پزشک نیز می‌تواند ضمانت اجرای کیفری، مدنی و انضباطی را برای ناقضین این حق در پی داشته باشد.

(الف) ضمانت اجرای کیفری

نظر به اینکه حق معاینه متهم به وسیله پزشک، با توجه به لزوم رعایت اخلاق و موازین اسلامی که مطابق بند ۴ قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی یکی

از حقوق شهروندی متهم در مرحله تحت نظر به شمار می‌رود، مطابق با ماده ۷ قانون آیین دادرسی کیفری، نقض این حق، مشمول ماده ۵۷۰ قانون مجازات اسلامی خواهد بود.

ب) ضمانت اجرای مدنی

همان‌طور که گفته شد، از لزوم رعایت اخلاق و موازین اسلامی در فرآیند دادرسی کیفری و با عنایت به قاعده فقهی احترام جان انسان، ضرورت رعایت حق معاینه به وسیله پزشک استفاده می‌شود؛ لذا عدم رعایت این حق در مرحله تحت نظر، با استناد به ماده ۷ قانون آیین دادرسی کیفری، سبب ایجاد مسئولیت مدنی برای متخلف خواهد بود.

ج) ضمانت اجرای انضباطی

طبق ماده ۶۲ قانون آیین دادرسی کیفری، نقض حق متهم در خصوص معاینه به وسیله پزشک، موجب سه ماه تا یک سال انفصال از خدمات دولتی خواهد بود.

۲-۵. حق انتخاب وکیل و ضمانت اجرای نقض آن

۱-۲-۵. حق انتخاب وکیل

در مورد نظام محاکمات اسلامی، با توجه به یکپارچگی مراحل دادرسی سنتی، با فرض تفکیک مراحل فرآیند قضایی نیز حقوق متهم از جمله حق داشتن وکیل، در هر یک از مراحل مانند تحقیقات مقدماتی و بازجویی نیز قابل اعمال و غیرقابل تعلیق است.

بر همین اساس ماده ۴۸ قانون آیین دادرسی کیفری مقرر می‌دارد: «با شروع تحت نظر قرار گرفتن، متهم می‌تواند تقاضای حضور وکیل نماید. وکیل باید با رعایت و توجه به محرمانه بودن تحقیقات و مذاکرات، با شخص تحت نظر ملاقات نماید و وکیل می‌تواند در پایان ملاقات با متهم که نباید بیش از یک ساعت باشد ملاحظات کتبی خود را برای درج در پرونده ارائه دهد.»

از طرفی ماده ۱۹۰ قانون مذکور نیز مقرر می‌دارد:

متهم می‌تواند در مرحله تحقیقات مقدماتی، یک نفر وکیل دادگستری همراه خود داشته باشد. این حق باید پیش از شروع تحقیق توسط بازپرس به متهم

ابلاغ و تفهیم شود. چنانچه متهم احضار شود این حق در برگه احضاریه قید و به او ابلاغ می‌شود. وکیل متهم می‌تواند با کسب اطلاع از اتهام و دلایل آن، مطالبی را که برای کشف حقیقت و دفاع از متهم یا اجرای قانون لازم بدانند، اظهار کند. اظهارات وکیل در صورت مجلس نوشته می‌شود. همچنین بند سوم قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی نیز مؤید این موضوع است.

حق تقاضا و همراهی وکیل در مواردی با محدودیت‌هایی مواجه است. تبصره ماده ۴۸ قانون آیین دادرسی کیفری مقرر می‌دارد: «در جرائم علیه امنیت داخلی یا خارجی و همچنین جرائم سازمان‌یافته که مجازات آن‌ها مشمول ماده (۳۰۲) این قانون است، در مرحله تحقیقات مقدماتی طرفین دعوی، وکیل یا وکلای خود را از بین وکلای رسمی دادگستری که مورد تأیید رئیس قوه قضائیه باشد، انتخاب می‌نمایند. اسامی وکلای مزبور توسط رئیس قوه قضائیه اعلام می‌گردد.»

۲-۵-۲. ضمانت اجرای سلب حق انتخاب وکیل

سلب حق انتخاب وکیل دارای سه نوع ضمانت اجرای کیفری، مدنی و انتظامی به شرح ذیل است:

الف) ضمانت اجرای کیفری
برابر با ماده ۷ قانون آیین دادرسی کیفری نقض حقوق شهروندی مقرر در قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی مشمول ماده ۵۷۰ قانون مجازات اسلامی است. لذا نظر به اینکه در بند سوم از قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی فرصت استفاده از وکیل به‌عنوان یکی از حقوق شهروندی در فرآیند دادرسی مطرح گردیده است، سلب این حق سبب ایجاد مسئولیت کیفری به شرح فوق می‌گردد.

ب) ضمانت اجرای مدنی

همان‌طور که گفته شد در ماده ۷ قانون آیین دادرسی کیفری تخلف از رعایت حقوق شهروندی مقرر در قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی سبب

ایجاد مسئولیت مدنی برای متخلف خواهد بود. بر این مبنا چنانچه مقام قضایی یا ضابطین قضایی از انتخاب وکیل شخص تحت نظر ممانعت به عمل آورند و به این جهت خساراتی به مشارالیه وارد گردد، ملزم به جبران خسارات وارده خواهند بود.

ج) ضمانت اجرای انتظامی

نکته قابل توجه اینکه مرحله تحت نظر قرار گرفتن متهم را ضابطان قضایی انجام می‌دهند. با وجود این، در ماده ۶۳ قانون آیین دادرسی کیفری برای سلب حق انتخاب وکیل از طرف ضابطان قضایی ضمانت اجرای انضباطی در نظر گرفته نشده است؛ این در حالی است که مطابق تبصره ۱ ماده ۱۹۰ قانون مذکور سلب این حق از طرف بازپرس در مرحله تحقیقات مقدماتی موجب مجازات انتظامی درجه هشت است.

۲-۶. حق تفهیم اتهام و ضمانت اجرای نقض آن

۱-۶-۲. حق تفهیم اتهام

اصل ۳۲ قانون اساسی مقرر داشته است:

هیچ کس را نمی‌توان دستگیر کرد؛ مگر به حکم و ترتیبی که قانون معین می‌کند. در صورت بازداشت، موضوع اتهام باید با ذکر دلایل بلافاصله کتباً به متهم ابلاغ و تفهیم شود و حداکثر ظرف مدت بیست و چهار ساعت پرونده مقدماتی به مراجع صالحه قضایی ارسال و مقدمات محاکمه، در اسرع وقت فراهم گردد. متخلف از این اصل طبق قانون مجازات می‌شود. ضرورت وجودی این حق برای متهم به این دلیل است که او با تفهیم اتهام از موضوع اتهام علیه خود آگاه شده و این آگاهی به او این فرصت را می‌دهد تا امکانات دفاعی لازم در جهت رد اتهام‌های وارده را فراهم سازد (براری لاریمی و قبولی درافشان ۱۳۸۹: ۲۷).

امام خمینی در بند نخست از فرمان هشت ماده‌ای می‌گوید: «تهیه قوانین شرعیه و تصویب و ابلاغ آن‌ها با دقت لازم و سرعت انجام گیرد و قوانین مربوط به مسائل قضایی که مورد ابتلای عموم است و از اهمیت بیشتر برخوردار است در رأس سایر مصوبات قرار گیرد، که کار قوه قضاییه به تأخیر یا تعطیل نکشد و حقوق مردم ضایع نشود و ابلاغ و اجرای آن

نیز در رأس مسائل دیگر قرار گیرد» (امام خمینی ۱۳۸۵ ج ۱۷: ۱۳۹). بر همین اساس ماده ۲ قانون آیین دادرسی کیفری مقرر می‌دارد: «دادرسی کیفری باید مستند به قانون باشد...». از طرفی مطابق بند سوم از قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی: «محاکم و دادسراها مکلفند حق دفاع متهمان و مشتکی عنهم را رعایت کرده و فرصت استفاده از وکیل و کارشناس را برای آنان فراهم آورند.» همان‌طور که گفته شد، فلسفه لزوم تفهیم اتهام، رعایت حقوق دفاعی متهم است؛ لذا طبق قانون اخیر نیز این حق، به‌عنوان یکی از حقوق متهم در فرآیند دادرسی شناسایی شده است.

۲-۶-۲. ضمانت اجرای نقض حق تفهیم اتهام

همان‌طور که گفته شد، امام خمینی در فرمان هشت ماده‌ای به قوه قضاییه بر لزوم قانونی بودن دادرسی تأکید نموده‌اند و مطابق اصل ۳۲ قانون اساسی و ماده ۴۶ قانون آیین دادرسی کیفری تفهیم اتهام در مرحله تحت نظر ضرورت دارد؛ بنابراین لازم است که ضمانت اجرای نقض حق تفهیم اتهام تبیین گردد.

الف) ضمانت اجرای کیفری

مطابق ماده ۵۷۰ قانون مجازات اسلامی: «هر یک از مقامات و مأمورین وابسته به نهادها و دستگاه‌های حکومتی که برخلاف قانون، آزادی شخصی افراد ملت را سلب کند یا آنان را از حقوق مقرر در قانون اساسی جمهوری اسلامی محروم نماید علاوه بر انفصال از خدمت و محرومیت یک تا پنج سال از مشاغل حکومتی به حبس از دو ماه تا سه سال محکوم خواهد شد.»

لذا با عنایت به اینکه یکی از حقوق مقرر در قانون اساسی برای شهروندان حق تفهیم اتهام است (اصل ۳۲ قانون اساسی) محروم نمودن شهروندان از این حق مشمول ماده ۵۷۰ قانون مجازات اسلامی است.

وانگهی بند سوم از قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی مؤید لزوم رعایت حقوق دفاعی متهمان است و طبق ماده ۷ قانون آیین دادرسی کیفری عدم رعایت حقوق شهروندی مقرر در قانون صدرالذکر موجب جریان ضمانت اجرای مقرر در

ماده ۵۷۰ قانون مجازات اسلامی می‌گردد.

ب) ضمانت اجرای مدنی

طبق ماده ۷ قانون آیین دادرسی مدنی در صورت عدم رعایت حقوق شهروندی مقرر در قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی متخلف ملزم به جبران خسارت وارده است. لذا نظر به اینکه یکی از حقوق شهروندی مقرر در قانون اخیرالذکر حقوق دفاعی متهمان است و رعایت حق تفهیم اتهام مقدمه واجب رعایت حقوق دفاعی متهمان است، تخلف از آن موجب ایجاد مسئولیت مدنی برای متخلف مطابق با ماده ۷ قانون آیین دادرسی کیفری می‌گردد.

ج) ضمانت اجرای انتظامی

مطابق ماده ۱۹۵ قانون آیین دادرسی کیفری تفهیم اتهام به متهم توسط باز پرس ضرورت دارد و طبق ماده ۱۹۶ همان قانون تخلف از مقررات ماده ۱۹۵ موجب محکومیت انتظامی تا درجه ۴ است. از طرفی هر چند که طبق ماده ۴۶ قانون مورد اشاره تفهیم اتهام توسط ضابطان نیز ضرورت دارد، لیکن نقض این حق به وسیله مشارالیه‌م فاقد ضمانت اجرای انضباطی است.

نتیجه‌گیری

حقوق شهروندی به معنای به رسمیت شناختن اتباع یک جامعه است و عدم شناسایی این حقوق، در غیر از موارد قانونی، سبب ایجاد مسئولیت خواهد بود. تحت نظر مرحله‌ای است که مظنون تحت نظارت مقام قضایی یا ضابطین قضایی قرار می‌گیرد؛ به نحوی که آزادی وی محدود می‌گردد. در این مرحله از فرآیند دادرسی، متهم حقوقی دارد که صرفاً مختص به همین مقطع زمانی است. این حقوق عبارتند از حق محدودیت مدت تحت نظر، حق اطلاع از حقوق خود، حق اطلاع به بستگان، حق معاینه پزشکی، حق انتخاب وکیل و حق تفهیم اتهام.

امام خمینی در آثار خود برخی از این حقوق را به طور خاص مورد اشاره قرار داده و احکام

آن را تعیین کرده‌اند و پاره‌ای دیگر را نیز به‌طور عام بیان نموده‌اند. از طرفی در مواردی مانند نقض حق محدودیت مدت تحت نظر، ضمانت اجرای آن را به‌طور صریح معین کرده و ضمانت اجرای تخلف از برخی دیگر از حقوق شهروندی متهم در مرحله تحت نظر را به‌طور کلی بیان کرده‌اند.

نقض هر یک از حقوق شهروندی متهم در مرحله تحت نظر می‌تواند موجب ضمانت اجرای کیفری، مدنی و انتظامی یا انضباطی حسب مورد گردد.

منابع

- آشوری، محمد و روح‌الله سپهری. (پاییز و زمستان ۱۳۹۲) «بررسی تطبیقی مرحله تحت نظر در آیین دادرسی کیفری ایران و فرانسه»، *مجله آموزه‌های حقوق کیفری*، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، شماره ۶.
- اردبیلی، محمدعلی. (۱۳۸۳) «نگهداری تحت نظر»، *علوم جنایی (مجموعه مقالات)*، تهران: انتشارات سمت.
- امام خمینی، سید روح‌الله. (۱۳۸۵) *صحیفه امام (دوره ۲۲ جلدی)*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، چاپ چهارم.
- _____ (۱۳۹۲) *ترجمه تحریر الوسیله*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
- براری لاریمی، محمد و سید محمدتقی قبولی درافشان. (بهار و تابستان ۱۳۸۹) «حقوق متهم با رویکردی فقهی»، *مطالعات فقه و حقوق اسلامی*، شماره ۲، سال دوم، صص ۵۱-۲۳.
- پروین، فرهاد. (تابستان ۱۳۹۲) «قانون‌گزینی: نقض متقابل حقوق شهروندی»، *مجله پژوهش‌های اجتماعی اسلامی*، شماره ۹۷، سال نوزدهم.
- حیدری، الهام. (تابستان ۱۳۹۴) «حقوق دفاعی متهم در دوران تحت نظر در قانون آیین دادرسی کیفری و بررسی تطبیقی آن با حقوق انگلستان»، *فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی*، شماره ۷۱.
- حمیم، سلیمان. (۱۳۸۴) *فرهنگ معاصر فارسی-انگلیسی*، تهران: فرهنگ معاصر، چاپ نوزدهم.
- شادمانی، مهدیه. (۱۳۹۴) «حقوق شهروندی از منظر امام خمینی»، *فصلنامه مطالعاتی صیانت از حقوق زنان*، سال سوم، شماره ۱.

- شریفی طراز کوهی، حسین. (۱۳۹۲) **زمینه‌ها، ابعاد و آثار حقوق شهروندی**، تهران: میزان، چاپ اول.
- شفیعی شاهرودی، محمدحسن. (بهار ۱۳۸۲) «موضوع احترام در فقه»، **مجله فقه اهل بیت**، شماره ۳۳، سال نهم، صص ۱۵۲-۱۴۱.
- عباسی آبخواره، علی و بابک محبوب محمود علیلو. (۱۳۹۴) **در آمدی بر حقوق شهروندی**، تهران: آیین دادرسی، چاپ اول.
- غلامی رزینی، محسن و حسین غلامی. (۱۳۹۰) «حقوق شهروندی در فرآیند عدالت کیفری ایران»، **فصلنامه دانش انتظامی**، شماره ۳، سال سیزدهم.
- فضائلی، مصطفی و ابراهیم ملاکه. (پاییز ۱۳۹۴) «حق داشتن وکیل در اسلام و حقوق بین‌المللی بشر با تأکید بر مرحله تحقیقات مقدماتی»، **فصلنامه پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب**، شماره سوم، سال دوم، صص ۱۶۸-۱۳۹.
- قاضی، سید ابوالفضل. (۱۳۸۸) **بایسته‌های حقوق اساسی**، تهران: میزان، چاپ سی و چهارم.
- موسوی بجنوردی، سید محمد و محمد مهریزی ثانی. (زمستان ۱۳۹۲) «حقوق شهروندی از نگاه امام خمینی (س)»، **پژوهشنامه متین**، شماره ۶۱، سال پانزدهم.
- Wehmeier, S. (1993) *Oxford word power Dictionary*, First Published New York: oxford University Press.